
ЕКОНОМІЧНІ ТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ

М. О. Самойлов, В. О. Кожевникова

ШЛЮБНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

Проблема правового становища іноземця в країні перебування виникла майже три тисячі років тому, тобто у той час, коли почали утворюватися перші держави. Тоді як населення Землі стало ділитися за територіальною ознакою, з'явилися чужоземці. Ставлення до іноземців зазнало протягом світової історії помітної еволюції: від нетерпимості і повного позбавлення прав, сприйняття чужоземця як ворога до поступового подолання такого ставлення, від безправного, беззахисного становища іноземців – до надання їм визначеного обсягу прав і обов'язків, юридичного захисту, до заперечення можливості реторсії.

Проблеми правового регулювання шлюбу та сім'ї з іноземним елементом були предметом досліджень відомих вчених – фахівців у галузі цивільного і сімейного права: дореволюційних – Ю. С. Гамбарова, М. А. Дювернуа, О. І. Загоровського, Д. М. Мейєра, С. А. Муромцева, С. В. Пахмана, К. П. Победоносцева, В. І. Сіняйського, Г. Ф. Шершеневича; вітчизняних, російських, радянських науковців – М. В. Антокольської, А. М. Беякової, В. І. Борисової, С. М. Братуся, Я. Р. Веберса, В. С. Гопанчука, І. О. Дзери, О. В. Дзери, Н. М. Єршової, С. П. Індиченко, І. В. Жилінкової, О. С. Захарової, О. М. Калітенко, В. І. Кисіля, Г. К. Матвєєва, Р. М. Мінченко, Є. Ф. Мельник, О. М. Нечаєвої, М. Т. Оридороги, А. Поссе, Л. М. Пчелінцевої, З. В. Ромовської, В. О. Рясенцева, Л. А. Савченко, О. І. Сафончик, Г. М. Свердлова, Р. О. Стефанчука, В. О. Тархова, В. І. Труби, О. О. Ульяненко, С. Я. Фурси, Є. О. Харитонова, Ю. С. Червоного, В. Ф. Чигиря, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон, М. О. Самойлова та ін.

У вітчизняній доктрині міжнародного приватного права аналіз шлюбно-сімейних відносин з іноземним елементом не проводився вже більше сорока років. Останнім комплексним науковим дослідженням питань шлюбно-сімейних відносин з іноземним елементом було дисертаційне дослідження Н. В. Орлової, проведене в 1966 р. на тему «Брак и семья в международном частном праве». У 1980-ті роки були написані дисертації, що розкривають різні аспекти укладення й розірвання шлюбу у міжнародному приватному праві. Серед них дослідження В. Кисіля на тему «Расторжение иностранных браков в международном частном праве» (1980 р.) та І. В. Пантелєєвої «Заключение брака по международному частному праву» (1986 р.).

Метою цієї статті є дослідження історико обумовленої трансформації законодавства щодо регулювання одного з елементів шлюбного статусу іноземця – можливості укладення шлюбу.

У різних країнах і в різні епохи ця проблема розглядалася та регламентувалася по-різному. В головному джерелі континентальної системи права – римському праві – були відомі такі види шлюбу: законний римський шлюб (*matrimonium justum*) та шлюб, укладений між іноземцями (*hostes, peregrini*) і іншими вільними, які не мали права укласти римський законний шлюб. Так, фактичні шлюбні відносини людей, які не могли укласти законний римський шлюб, отримали назву *конкубінат*.

З часу виникнення основного джерела римського права – Законів XII таблиць – у Римі було передбачено особливий шлюбний статус іноземців, що складався з особливих прав та обов'язків іноземців у шлюбно-правових відносинах (*jus conubii* – право на укладення шлюбу) [1, с. 266]. Так, відповідно до п. 56 Таблиць «Римські громадяни тоді вступають у законний і дійсний шлюб і мають над народженими в них дітьми владу, коли вони одружені на римських громадянках, або навіть латинках і іноземках, з якими існувало *jus connubii* (тобто визнана за особою здатність до вступу в римський шлюб з усіма юридичними наслідками)» [2, с. 39]. Діти, народжені в конкубінаті, не мали ні імені, ні статусу свого батька, не мали права на його аліменти, не могли стати спадкоємцями після його смерті та не отримували статусу дітей, народжених у шлюбі, на них не розповсюджувалася батьківська влада. Жінка, узявши такий шлюб, не отримувала ім'я чоловіка і не розділяла його суспільного статусу.

Шлюби з іноземцями на території Київської Русі відомі ще із сивої давнини. Чинники, що спонукали укладання шлюбів з іноземним елементом у ті часи, були різноманітними: кохання, меркантильні та політичні міркування тощо. Шлюби з іноземцями були і є як реальними, так і фіктивними. Міждинастичні шлюби руських князів беруть початок від Володимира Великого – від його шлюбу з чеською князівною Малфрідою – і фіксуються протягом 11-ти поколінь руських князів, аж до правнуків короля Данила Галицького, тобто від 981 р. до 20-х років XIV ст., що складає період майже чотири з половиною століття. Загальна кількість династичних шлюбів з іноземним елементом трохи перевищує 100 [3, с. 13].

Утворення Київської держави мало велике значення для історії. Воно визначило подальший розвиток українського народу. Ця держава була добре відома на міжнародній арені, про що свідчать, зокрема, династичні зв'язки київського князя Ярослава Мудрого з багатьма західноєвропейськими дворами. Ярослав одружився з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою (Іриною); також перебував у другому шлюбі з дочкою візантійського імпе-

ратора Анною. Дочка Ярослава – Єлизавета – була дружиною норвезького короля Гаральда Суворого, а після його загибелі (1066 р.) вийшла заміж за короля Данії Свена Єстрідсена. Друга дочка Анна була одружена із французьким королем Генріхом I. Після смерті чоловіка (1060 р.) була регентшею і під час неповноліття сина Філіпа I упродовж 15-ти років правила Францією. Третя дочка Анастасія стала дружиною угорського короля Андраша I. Сестра Ярослава була дружиною польського короля Казимира I, а Ізяслав одружився з німкенню [4, с. 62].

З прийняттям християнства на Русі поступово впроваджується візантійське шлюбно-сімейне законодавство, засноване на канонічних принципах. Церковне вінчання як форма укладення шлюбу було впроваджено лише у XI ст. Церква боролася з язичницькими обрядами й намагалася зрештою успішно повсюдно впровадити канонічні форми шлюбно-сімейних відносин.

Реформи Петра I поклали початок новому періоду розвитку сімейного права. В 1721 р. православні християни вперше одержали можливість одружуватися із християнами інших конфесій. Однак за законом того часу вони не могли одружуватися із православними, не прийнявши попередньо православної віри. Як правило, християнські шлюби дозволялися незалежно від національної приналежності особи.

Протягом XIX–XX ст. на території сучасної України діяли закони Російської Імперії. Укладення шлюбу з іноземцем вимагало найвищого дозволу царя, було можливим лише з особами православною сповідання та означало для громадян Росії втрату всього майна [5, с. 46–47]. Прикладом такої ситуації може слугувати шлюб великого французького мислителя Оноре Бальзака з громадянкою Росії Евеліною Ганською, описаний у драмі А. Чехова «Три сестри». Для отримання дозволу Бальзак особисто писав царю Миколі I і лише через два роки отримав його [6, с. 12].

Іншої форми укладення шлюбу, крім церковної, законодавство тих часів, як і раніше, не знало. Це правило поширювалося на російських підданих навіть тоді, коли вони укладали шлюб в іншій державі, де визнавався цивільний шлюб. Але російська піддана, що вийшла заміж за іноземця, «в отечестве которого имеет силу гражданский брак, и не обвенчанная» [5, с. 29], вважалася в законному шлюбі також з погляду російських законів. При цьому вступ у шлюб з іноземцем спричиняв втрату російського підданства.

Корінні зміни, що мали місце на території сучасної України після Жовтневої революції 1917 р., спричинили прийняття законів і постанов у політичних, економічних, ідеологічних сферах. Так, було скасовано церковний порядок розірвання шлюбу й оголошено, що Російська республіка надалі визнає лише цивільні шлюби.

Після завоювання влади 18 і 19 грудня 1917 р. ВЦВК і РНК РРФСР були видані декрети «Про громадянський шлюб, дітей і про введення книг актів громадянського стану» та «Про розлучення», що поклали початок законодавству нового типу. Перш за все, декрети скасували чинність сімейного старого законодавства Росії на всій території республіки, проголосили вступ у силу нових принципів у сімейно-шлюбних відносинах, звільнивши останні від впливу релігії і церкви. Декрет «Про громадянський шлюб, дітей і про введення книг актів громадянського стану» проголосив шлюб вільним союзом двох рівноправних громадян, пов'язавши виникнення взаємних прав та обов'язків подружжя лише з громадянським шлюбом, тобто шлюбом, зареєстрованим в органах РАГСу. Так звані церковні шлюби були позбавлені будь-якого юридичного значення. Це положення, звичайно, не стосувалося тих шлюбів, які були укладені до видання даного декрету за діючим раніше законодавством. Протягом всього цього періоду жодних обмежень щодо укладення шлюбів з іноземними громадянами законодавство не містило. Не містила обмежень й Конституція РРФСР від 10 липня 1918 р., яка у ст. 20 надавала *«...все права російських громадян іноземцям, проживаючим на території Російської Республіки для трудових занять и принадлежащим к рабочему классу или к не пользующемуся чужим трудом крестьянству...»* [7].

У радянський період, з 15 грудня 1947 р. постановою Уряду СРСР шлюби між радянськими громадянами та іноземцями були заборонені, а укладені шлюби визнавались недійсними. Для цього була цілком резонна причина: багато років після війни величезний контингент радянських військ дислокувався у країнах Східної Європи і чимало молодих солдатів та офіцерів встигли створити родини з місцевими жінками, народилися діти. Коли війська почали повертатися до Союзу, виник казус: у країні безліч самотніх жінок, а чоловіки приїжджають сімейні. Скасували цю постанову 26 листопада 1953 р.

Сьогодні в Україні ні Конституція, ні інші нормативні акти не містять жодних заборон щодо укладення громадянами України шлюбів з іноземцями. Так, ст. 26 Конституції України [8] визначено, що іноземці, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Згідно зі ст. 18 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [9], іноземці мають рівні з громадянами України права і обов'язки у шлюбних і сімейних відносинах, можуть укладати і розривати шлюби з

громадянами України та іншими особами відповідно до законодавства України.

Прийнятий 20 червня 1969 р. Кодекс законів про шлюб та сім'ю України [10] містив розділ VI «Застосування законодавства України про шлюб та сім'ю до іноземних громадян і осіб без громадянства. Застосування законів про шлюб та сім'ю іноземних держав та міжнародних договорів». Згідно з цим Кодексом, у шлюбних та сімейних відносинах законодавство України застосовувало до іноземців національний режим, що чітко було зафіксовано у ст. 194: «Іноземні громадяни користуються в Україні правами і несуть обов'язки в шлюбних і сімейних відносинах нарівні з громадянами України». Також Кодексом регулювався принцип пріоритету норм міжнародного права перед внутрішнім. Так, у ст. 203 «Застосування іноземних законів і міжнародних договорів» було встановлено: «Якщо міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство про шлюб та сім'ю України, то застосовуються правила відповідно міжнародного договору».

Історична спроба правового регулювання шлюбу з іноземним елементом була зроблена й у 1999 р. у книзі VIII проекту Цивільного кодексу України [11]. Гл. 112 вказаного проекту «Колізійні норми сімейного права» містила ст. 1645, згідно з якою шлюби між громадянами України та іноземцями, що укладені за межами України за іноземним правом, визнавались дійсними в Україні при дотриманні умов ст. 1307 цього Кодексу щодо перешкод до укладення шлюбу.

Сімейний кодекс України [12], який був прийнятий у 2002 р. і набрав чинності 1 січня 2004 р., містив окремий розділ (VI), присвячений регулюванню сімейних відносин за участю іноземців та осіб без громадянства, застосуванню законів іноземних держав та міжнародних договорів. Позиція законодавця зводилася до регулювання лише найбільш важливих питань сімейних відносин за участю іноземного елемента. Сімейний кодекс встановлював для іноземців у шлюбних та сімейних відносинах національний режим, що було зафіксовано у ст. 275. Стаття ж 277 встановлювала правило, відповідно до якого, шлюб громадянина України з іноземцем, зареєстрований за межами України з додержанням форми шлюбу, встановленої законом держави – місця його реєстрації, визнавався дійсними в Україні, якщо немає перешкод, встановлених ст.ст. 24–26 цього Кодексу.

Законами, прийнятими Верховною Радою України протягом 2005–2006 рр., було змінено законодавче регулювання порядку укладення шлюбу, порядок усиновлення дітей, та низку інших питань, пов'язаних із шлюбно-сімейними відносинами, які виникають між подружжям, батьками та їхніми дітьми. Головна зміна,

яка була внесена до розділу VI Сімейного кодексу України, це виключення ст.ст. 275–281, 288–292; а назву розділу було викладено в такій редакції «Особливості усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства».

Так, з 2005 р. відносини сімейного характеру з іноземним елементом регулюються спеціальним нормативним актом – Законом України від 23 червня 2005 р. «Про міжнародне приватне право» [13]. У ст. 58 розд. IX «Колізійні норми сімейного права» зазначається, що шлюб між громадянином України та іноземцем, укладений за межами України відповідно до права іноземної держави, є дійсним в Україні за умови додержання стосовно громадянина України вимог Сімейного кодексу України щодо підстав недійсності шлюбу.

Аналізуючи сучасний стан нормативного регулювання шлюбних відносин з іноземцями, можна дійти висновку, що Україна є однією з небагатьох країн колишнього Радянського Союзу, яка прийняла окремий закон «Про міжнародне приватне право». Проте, наприклад, Росія пішла іншим шляхом і не приймала окремого закону, що регулював би приватноправові відносини, які хоча б через один із своїх елементів були пов'язані з одним або кількома правопорядками, що відрізняються від російського правопорядку. Подібний шлях не підтримали Грузія, Азербайджан, Естонія та наша країна. В цьому ми бачимо позитивну тенденцію, адже в Законі України «Про міжнародне приватне право» зібрано всі колізійні норми з іноземним елементом, які не «розкидані» по всьому законодавству, як це було раніше.

Список літератури: 1. Дождев Д. В. Римское частное право. – М.: Норма, 2000. – 765 с. 2. Памятники римського права. Законы двенадцати таблиц, Институции Гая, Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 630 с. Кучерук О. Князі і князівни, королі і королівни. (династичні зв'язки Київської Русі). – Х.: Консум, 2001. – 128 с. 4. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. – Львів, 2004. – 271 с. 5. Законы гражданские (Свод Законов, Т. X, Ч. 1): О правах и обязанностях семейственных. Ст. 1–130. Практический и теоретический комментарий. Кн. 1 / Ворс А. Э., Громогласов И. М., Нольде А. Э., Нольде Б., и др.; Под ред.: Вормс А. Э., Ельяшевич В. Б. – М.: Изд. 3. М. Зильберберга, 1913. – 395 с. 6. Бальзак венчался в Бердичеве... – Гривна-СВ № 49 (212), 2005-12-02. 7. Конституция (Основной Закон) РСФСР. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. – М.: Госюриздат, 1949. – 113 с. 8. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 9. Закон України «Про правовий статус іноземців» // ВВР України. – 1994. – № 23. – Ст. 161. 10. Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР від 20.06.1969 року // ВВР УРСР. – 1969. – № 26. – Ст. 204.11. Цивільний кодекс України. Проект. // Українське право. Науково-практичний часопис. – 1999. – Вип. 1. Сімейний Кодекс України від 10 січня 2002 року. – Х.: Фінн, 2002. – 79 с. Закон України «Про міжнародне приватне право» // ВВР України, 2005. – № 32. – С. 422.

Надійшла до редколегії 15.05.08